

А. А. БОВА,
канд. соціол. наук

Andriy A. Bova,
Ph.D. in Sociology

МЕХАНІЗМ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІОНОРМАТИВНИХ РЕГУЛЯТОРІВ І ТІНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Abstract. In the article at the theoretical level action of social institutes, social norms and social values in a transitive society is described. Shadow public relations caused socio normative changes, change of regulators of social relations.

Під тінізацією суспільних відносин будемо розуміти широкий спектр феноменів – виникнення і поширення нелегітимних та нелегальних інститутів, антицинностей, конфлікт різних нормативних систем (наприклад, цілей культури й інституціональних засобів їх досягнення, незбіг офіційних ідеологічних гасел і реальності), соціально-негативних явищ, зокрема девіантної поведінки, тіньової економіки, конфіденційної юриспруденції, закулісних механізмів досягнення політичних цілей тощо. Дослідження основних чинників, що сприяють тінізації соціально-економічної і політичної сфер, можливе передусім за умови розгляду суспільства як *системи* з притаманною йому *структурою, соціонормативними регуляторами і функціональними підсистемами*. Виконання такого завдання потребує загальнометодологічного визначення термінів “соціальна структура” та “соціальна система”. У соціології немає загальноприйнятого і єдиного розуміння цих понять. Плюралізм наукових шкіл, розмаїття соціологічних напрямів, еволюція і поліцентричність самої соціології спричинили таку ситуацію, що поняття “соціальна структура” не має якогось одного усталеного визначення. Як відомо, методологія системного підходу передбачає знаходження “певного системоутворюючого параметра, котрий обумовлює пошук сукупності елементів системи, мережу зв’язків і відносин між ними – її структуру” та окреслення ієрархії підсистем [1, с. 95]. Своєю чергою, розуміння соціальної структури та її елементів залежить від поставлених завдань та школи соціології. В нашому випадку теоретичною парадигмою є структурно-функціональний аналіз, а пояснення тінізації суспільних відносин проводитиметься в межах категорій системи. При аналізі системи представники *функціоналізму* звертають увагу насамперед на такі моменти: загальний взаємозв’язок системи, припущення про існування нормального стану системи (динамічної рівноваги), спосіб реорганізації системи, повернення її до нормального стану. Цінності та загальноприйняті стандарти бажаного – чи не найцентральніші поняття структурно-функціонального аналізу.

В одному із сучасних словників із соціології поняття “соціальна система” та “соціальна структура” подані майже тотожними, оскільки перше поняття визначається як “цілісне структурне утворення, основними елементами якого є люди, їх групи і спільноти, зв’язки і взаємодія, соціальні цінності і норми, соціальні інститути та інше”, а друге – як “внутрішній устрій суспільства або соціальної групи, впорядкована сукупність взаємопов’язаних та взаємодіючих у певних рамках соціальних груп, інститутів і відносин між ними” [2, с. 213–214, 221].

Умовно можна виокремити два теоретичні підходи до визначення соціальної структури – *нормативно-ціннісний* (представлений функціоналізмом) та *категоріальний* (представлений неомарксизмом або технологічним детермінізмом) [див.: 3, с. 321]. Автор публікації, на відміну від укладачів „Енциклопедического социологического словаря”, не вбачає суперечностей між цими підходами, оскільки сегментація суспільства на спільноти, групи та класи, а також виникнення відповідних інституціоналізованих практик породжує систему норм та цінностей, що своєю чергою призводить до закріплення за класами певних функцій. Саме на це звернули увагу класики соціології Ф. Тьонніс та Е. Дюркгейм. Зв’язок між “нормативно-ціннісним” та “категоріальним” підходами до визначення соціальної структури більш ніж прозорий.

Н. Луман вважає, і цілком слушно, що зміна уявлень про суспільство є результатом зміни у способі його диференціації. Спочатку диференціація була *сегментарною*, потім *стратифікаційною* і, нарешті тепер, – *функціональною* [див.: 4, с. 241]. Суспільство як система репрезентована кількома функціональними підсистемами: господарство, політика, релігія, наука та ін. На думку Лумана, раніше в соціальних науках домінував погляд на суспільство, яке розподілялося на прошарки, тобто на групи, класи і страти. У цьому разі головним пунктом соціологічного аналізу було припущення, що люди належать до різних прошарків. Сучасне суспільство поділено за функціональним принципом, а на перший план виходять функції, що повинні виконуватися за будь-яких умов. Відповідно виділяються окремі системи (підсистеми). Усі люди входять до цих окремих підсистем, бо практично немає людей, виключених із господарства, політики, а решта систем (сім’я, релігія, наука) залишається відкритими для входження будь-кого [див.: 5, с. 49–50]. Власне соціальна система складається із взаємодій організацій та спільнот [див.: 6, с. 16]. Оскільки мораль, право та позаправо (Unrecht) забезпечують таку взаємодію, вони постають як соціальні системи.

Суспільство можна розглядати як систему, що самостійно організується: “система – це не просто сукупність множинності одиниць, в якій кожна одиниця підкоряється закону причинно-наслідкових зв’язків, це єдність відносин та зв’язків окремих частин, яка обумовлює виконання певної складної функції” [7, с. 6]. Система має низку характерних ознак: сумісність (відповідність) елементів, самоорганізація і самореференція; цілісність, наявність кількох паралельних типів зв’язків; певна екстенціональна або інтенціональна структура; ієрархія рівнів управління; доцільність; диференціація, полімеризація, інтеграція елементів, емерджентність та розвиток.

Системою називають предмет (явище або процес), що складається з якісно визначеної сукупності елементів, які, перебуваючи у взаємних зв’язках і

відносинах, утворюють єдине ціле, здатне до взаємодії із зовнішніми умовами свого існування, а також до зміни власної структури [7, с. 129]. Суспільство в цілому та взаємодію його основних структур (економічної, правової, соціальної, ідеологічної, політичної) називають ще *соцієтальною системою* [див.: 3, с. 672]. Соціальна система складається на основі тієї чи іншої соціальної спільноти (групи, організації тощо), а її елементами є індивіди, поведінка яких детермінується соціальними позиціями (статусами), які вони посідають, і конкретними соціальними функціями (ролями), що вони їх виконують, соціальними нормами і цінностями, прийнятими в даній спільноті, а також індивідуальними характеристиками членів цієї спільноти (соціальні якості особистості, мотиви, ціннісні орієнтації, інтереси тощо) [див.: 8, с. 129]. Соціальна система, яка утворюється на ґрунті певної соціальної спільноти, створює умови для забезпечення життєдіяльності людей та задоволення їхніх потреб.

Системою може бути як матеріальний (підприємство, колектив, суспільні відносини, інститути), так і ідеальний об'єкт (форми суспільної свідомості, громадська думка, ціннісні орієнтації соціальних груп), що розглядається як стійке цілісне утворення [див.: 1, с. 95]. Стійкість соціальної системи зумовлюється, насамперед, характером взаємодії її основних складових – соціальних інститутів, узгодженістю норм поведінки з ціннісними уявленнями людей, що в кінцевому підсумку забезпечує зв'язок між інтересами, потребами людей та загальними процесами суспільного розвитку. На думку Т. Парсонса, фактор виживання і стабільності системи полягає в *інтеграції* реальних взірців дії і взірців (норм) поведінки, втілених у культурі. *Регуляція* системи здійснюється шляхом *інституціоналізації*, закріплення взірців поведінки і трансформації їх у стійкі моделі взаємодії, котрі відповідають інтересам суб'єктів [див.: 9, с. 28]. Відповідність дії і взірця досягається пристосуванням норм до інтересів суб'єктів і пристосуванням індивідів до вимог норм через соціалізацію та соціальний контроль. Парсонс вважав механізми соціалізації і соціального контролю *передумовами* рівноваги системи.

У дисертаційній роботі “Соціальний контроль і його вплив на поведінку особи” Б. Буйволов визначає соціальний контроль як комплексний спосіб впливу зовнішніх соціальних регуляторів суспільства та саморегуляторів особи на її поведінку з метою узгодження її з декларованими в даному суспільстві цілями, з його структурами, де зовнішніми регуляторами постають соціальні норми, інститути, санкції, звичаї, традиції, а самоконтролем – високорозвинені соціальні почуття особи, її звички, потреби та мотиви [10, с. 34]. Соціальний контроль, що ґрунтується на узгодженні соціальних інститутів, цінностей та норм, забезпечує самоорганізацію системи і таким чином – її самозбереження.

Українське суспільство як система через різні причини має власні особливості, пов'язані, насамперед, з певними дисфункціями соціальних інститутів. Про дезорганізацію соціальної системи (тобто про порушення балансу між бажаним і дійсним, гаслами і реальністю) свідчить різке зростання девіантної поведінки, корупції, тіньової економіки та організованої злочинності. Умови і причини дезорганізації, концепцію соціальної аномії як передумови виникнення соціокультурної кризи докладніше розглянемо після з'ясування

понять основних елементів соціальної системи суспільства — соціальних інститутів, соціальних норм та соціальних цінностей.

Соціальний інститут являє собою усталену форму здійснення соціальної діяльності. Існують різні інститути: політичні, які виконують владні функції (держава, виборча система, референдум); економічні, які займаються виробництвом і розподілом матеріальних цінностей, організацією праці та грошовим обігом (власність, трудовий договір, ціна); соціальні, соціально-культурні та виховні, які, регулюючи повсякденну поведінку індивіда, соціалізують його (мораль, освіта, система охорони здоров'я, право і правосуддя); релігійні, що регламентують поведінку індивідів та груп у духовно-культурній сфері; соціально-демографічні, які, відтворюючи сімейно-шлюбні стосунки, забезпечують репродуктивну поведінку.

Дотримання певних норм забезпечує функціонування інституту. Своєю чергою й інститут намагається підтримати соціальні норми. Отже, норми (або загальні алгоритми поведінки) — це “встановлені суспільством правила, що визначають усталені форми соціальної взаємодії людей, які зумовлюють характер і зміст соціальної ролі” [3, с. 142], це “правила поведінки, експектації та стандарти, які спрямовують дії людей, суспільне життя відповідно до цінностей та зміцнюють і стабілізують цілісність суспільства” [2, с. 154].

Втілюючи певну модель поведінки, соціальна норма має за свою основу цінності. Однак якщо цінності відбивають ставлення людей до явищ і процесів, то норми надають дії за тих чи тих умов загального алгоритму. Так, норми, репрезентуючи конкретні взірці і настанови, описують межі допустимої поведінки. Дотримання норм стає можливим завдяки застосуванню позитивних або негативних санкцій.

Норми утворюються не лише цілеспрямовано. Попри те, що нормотворчість за сучасних умов є справою передусім держави, іноді держава не справляється з цією основоположною функцією. Норма слугує джерелом інформації не лише про бажану або заборонену поведінку (*когнітивний аспект*), а й про її мотивації (*вольовий аспект* норми), орієнтацію суб'єкта на певні соціальні ідеали (*ціннісний аспект* норми). Той факт, що соціальний інститут заснований на нормативно-організаційних засадах, тобто соціальних нормах, не виключає, що соціальна норма відіграє аналогічну роль і у функціонуванні неформальних інститутів. Відмінність полягає лише в тому, що офіційні соціальні інститути ґрунтуються на юридичних нормах, а неформальні — на звичаях, традиціях, моралі. Останні досить неоднорідні — на противагу санкціонованому державою праву.

Як центральна одиниця нормативної регуляції соціальна норма формулюється зазвичай у вигляді безособового і загального імперативу. Вона містить у собі прескриптивну інформацію, “позначає правило або модель поведінки, санкціоновані соціальними групами та очікуваннями в реальній поведінці від людей, що входять у ці групи” [11, с. 232]. Відхилення від норми пояснюється суб'єктивною орієнтацією особи на певне “ставлення” референтної групи. Тому досить слушною здається нам точка зору тих дослідників, на думку яких аналіз нормативно-ціннісних регуляторів повинен здійснюватися в межах зіставлення нормативно-ціннісних впливів і фактів реальної поведінки. І в цьому

є сенс, оскільки в буденній свідомості різницю між цінностями, нормами та іншими компонентами людської поведінки виявити важко. В емпіричному плані так само важко провести межу між орієнтацією на цінність культури та орієнтацією на соціальні норми (норми моралі, звичаї, корпоративні норми, норми права) як елемент соціальної організації. Перехідна економіка постійно продукує нові норми, які не підпадають під визначення права і моралі. Мораль не завжди може засуджувати те, що забороняється або навіть переслідується правом.

У цьому контексті слід навести думку М. Вебера щодо звичаїв, етики та права, яка міститься в праці “Основні соціологічні поняття” (розділ “Типи легітимного порядку: умовність та право”). Звичай, на його думку, не підкріплюється зовнішнім примусом, особа добровільно бере на себе відповідні вимоги. Для забезпечення ж сили права потрібний правовий персонал, тобто судова інстанція [12, с. 634]. Отже, відмінність правового інституту від позаправових (моральних, етичних) норм визначається, насамперед, наявністю організації, яка неухильно пильнує за дотриманням норм права. Аналізуючи співвіднесення права і моралі, Вебер доходить таких висновків: традиційна поведінка може мати не меншу значущість, ніж поведінка, забезпечена правовими настановами; право іррелевантне до засобів примусу; порядок не обов’язково є загальним та абстрактним до свого характеру, тобто конкретна реалізація права може не повністю відповідати законові; перехід від звичаю до права не обов’язково чітко окреслений. Крім того, виконання правових вимог обумовлюється і етичною нормативністю у разі ціннісно-раціональної поведінки. Звідси випливає, що межа між мораллю і правом не завжди є чіткою, а отже Вебера можна віднести до прихильників точки зору стосовно плюралізму норм і широкого розуміння права, взаємопроникнення різних нормативних систем.

Торкаючись проблеми розмежування права і моралі, В. Кудрявцев вважає, що основною відмінністю права від моралі є характер зв’язку з дійсністю [див.: 13, с. 13]. Він визначає соціальну норму як поведінку, котра виражає типові соціальні зв’язки і характерна для більшості представників даного класу або соціальної групи, як поведінку, що схвалюється, або поведінку, яка трапляється найчастіше (статистичний критерій). Крім того, норма є мірою допустимого для даного процесу (явища чи інституту) типу функціонування (якісний критерій) [13, с. 13]. Якщо норма права виражає передусім належність, то норми моралі, традиції та інші соціальні регулятори – також і допустимість.

Функціонування правових норм та інститутів необхідно розглядати одночасно з таким важливим регулятором соціальної системи, як соціальна цінність. *Соціальна цінність* є компонентом соціальної системи, що має особливе значення в індивідуальній або колективній свідомості. Цінністю можуть бути предмети, явища та їх властивості, котрі потрібні (необхідні, корисні, прийнятні) людям певного суспільства або класу та окремій особі як засіб задоволення потреб та інтересів, а також ідеї і ідеали.

При виборі лінії поведінки людина спирається на цінності, “пов’язані з існуючою системою культури і з соціальною структурою суспільства” [3, с. 872], а це, своєю чергою, впливає на її мотивацію, схильність до певної дії, на вибір цілей та засобів досягнення їх. Цінності, зумовлені переконаннями людей,

виявляють себе у певних загально визначених стандартах поведінки, цілях, що поділяються суспільством або соціальною групою, у виборі основних шляхів, що ведуть до їх досягнення.

Цінність є фундаментальною категорією філософії, соціології, психології та інших наук. У. Томасом і Ф. Знанецьким цінності розглядалися у зв'язку з психологічним поняттям настанови (attitude), тобто загальної орієнтації особи на певні об'єкти та відповідне спрямування поведінки. Ціннісні орієнтації формуються в процесі соціалізації, тобто відбувається засвоєння певних взірців поведінки, соціальної дії, що повторюються у часі. В структурно-функціональному аналізі (теорії дії Т. Парсонса) цінності становлять систему культури. На їхній основі досягається соціальна згода.

Цінністю є будь-який предмет, який для членів певної соціальної групи має зміст і значення. Настанови є суб'єктивною орієнтацією членів групи стосовно цінності. Цінність розуміють як елемент та об'єкт орієнтації. Кожна соціальна група має систему правил, які уособлюються у досвіді членів групи як об'єкти. Так звані соціальні настанови (social attitudes) не є простою сумою індивідуальних оцінок, це своєрідний надіндивідуальний механізм регуляції поведінки, що експлікується у світогляді, суспільній свідомості, способі життя соціальних груп тощо.

Існують філософські, психологічні та соціологічні теорії ціннісних орієнтацій. Ціннісна проблематика глибоко досліджена у роботах М. Рокіча, А. Маслоу, В. Ядова, В. Ольшанського, Д. Леонт'єва, О. Здравомислова тощо. Сучасні дослідники розглядають систему цінностей як універсальну, консистентну систему пріоритетів, котрі існують тривалий час і визначають життєвий проект та систему орієнтацій індивіда. Ціннісні орієнтації – комплекс принципів, що виникають у процесі оцінювання як результат взаємодії трьох елементів психіки – когнітивного, емотивного та конативного. Цінності операціоналізуються, утворюючи систему настанов. У широкому розумінні система цінностей – це духовний стовбур культури, що об'єднує всі галузі духовного виробництва. Чіткої межі між цінностями і настановами немає. Настанова використовується для того, щоб описати потенційну дію стосовно об'єкта. Дуже важко виокремити цінності, переконання, настанови, які злиті в єдину когнітивну систему; зміни в одній системі впливають на інші і проявляються у зміні поведінки людини. Ціннісні стимули зачіпають особистість, структуру самосвідомості, особистісні потреби, знаходять свій вияв у різноманітності значень та оцінок.

У запропонованій В. Ядовим диспозиційній концепції особистості велику увагу приділено саме розглядові і трактуванню у психології та соціології терміна *“ціннісні орієнтації”*, що формуються в результаті повторення певних дій. Ціннісні орієнтації Ядов розуміє як *“вищий рівень інтерналізації соціальних умов”*, а настанови – як *“цілісно-особистісний стан готовності, настроїв на поведінку в даній ситуації”* [14, с. 91]. Диспозиційні настанови (ставлення до норм, регулятор вибору форми поведінки) виникають, з одного боку, під впливом потреб, а з іншого, – завдяки ситуації, в якій можуть бути задоволені потреби, завдяки наявним інституціональним засобам їх реалізації, тобто соціальним

нормам [14, с. 93]. Якщо ж мети не досягають, відповідно настанови та цінності змінюються.

У ґрунтовних російських дослідженнях ціннісної проблематики підкреслюється, що цінності є порівняно самостійним комплексом уявлень людей про цілі і норми власної поведінки, що втілюють історичний досвід та концентровано виражають сенс культури. Цінності є певними орієнтирами, з якими індивіди або групи співвідносять власні дії. На підставі цих орієнтирів формуються певні соціально-психологічні типи [див.: 15, с. 3].

Слід зазначити, що соціальні інститути мають певну дуальність. У нашому розумінні, такі феномени, як тіньова економіка, корупція, організована злочинність є соціальними інститутами зі своїм соціонормативним змістом. Однак ці інститути мають користь лише для певної, часом доволі вузької спільноти людей. Відповідно норми набувають характеру антинорм, а цінності перетворюються на антицінності. Іноді ці інституціональні і нормативні системи є не лише наслідком, а й джерелом соціокультурних трансформацій, зокрема соціально-економічної та політичної кризи.

Для визначення основних і другорядних передумов виникнення соціокультурної кризи в Україні розглянемо трансформацію і, зокрема, дезорганізацію таких елементів суспільства, як *соціальні інститути, соціальні норми та соціальні цінності*. Саме вони зазнали істотних змін, і саме на них вразливіше вплинули негативні процеси в розвитку суспільства. Зупинимося докладніше на соціологічних концепціях соціальної аномії, що описують конфлікт різних нормативних систем у термінах соціальної структури.

Першим поняття *соціальної аномії* (франц. *anomie* – буквально беззаконня, „безнормність”; грец. “а” – заперечувальна частка і “nomos” – закон) увів у науковий обіг Е. Дюркгейм у книзі “Про поділ суспільної праці”. Він зазначав, що суспільство може знаходитись у хворобливому стані або в здоровому. В останньому випадку умовою порядку в суспільстві є такі чинники: певна ієрархія соціальних цінностей, домінування поняття про добро і зло, справедливе та несправедливе, дозволене і заборонене; сприйняття членами суспільства існуючого порядку як справедливого та відповідного громадській думці; поширення релігійних стереотипів свідомості і поведінки; шанування родинних зв’язків; поширення і поважання традицій і звичаїв, системи авторитетів [див.: 16, с. 109].

І нормальний стан суспільства, і стан аномічний детерміновані рівнем солідарності людей. Якщо рівень єдності людей знижується, то соціальна дезорганізація суспільства збільшується. Максимального значення соціальна дезорганізація набуває під час криз у суспільстві, коли сягає апогею конфлікт між старою нормативно-ціннісною системою і новими потребами, коли поділ та спеціалізація праці не забезпечують не лише ефективних контактів між її учасниками, а й адекватної і вкрай потрібної регуляції та регламентації соціальних відносин [див.: 17, с. 377]. Дюркгеймівська концепція аномії тісно пов’язана з його розумінням суспільства як надіндивідуальної реальності, що здійснює контроль над діяльністю осіб, як засобу інтеграції. У книзі “Самогубство” учений так тлумачить поняття аномії: це руйнація (або

послаблення) нормативної системи суспільства, викликана різкими змінами в ньому, для якої характерні відсутність чіткої, не суперечливої регуляції поведінки індивідів, нормативний вакуум, за якого старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові – офіційно не унормовані. Для Дюркгейма головним набутком суспільного розвитку є соціальна солідарність. Своєю чергою будь-яке відхилення від неї – вираз соціальної дезорганізації. Стан аномії сприяє підвищенню рівня різних форм девіантної та делінквентної поведінки. Злочинність, за Дюркгеймом, є нормальним станом розвитку суспільства, якщо вона “не перевищує рівня, характерного для суспільства певного типу” [19, с. 39–40]. Злочинність є результатом відхилення від поведінки “середнього типу”, для якої є характерним дотримання норм поведінки, прийнятих у громадянському суспільстві.

Подальшого розвитку концепція соціальної аномії набула у працях Р. Мертона. Мертон суттєво доповнив учення Дюркгейма про дисфункціональні явища. Так, аномію вчений розумів у широкому контексті соціальної структури: “Деякі структури суспільства спричиняють певний тиск на окремих членів суспільства, штовхаючи їх, скоріше, на шлях непідкорення, аніж на шлях поведінки, що відповідає загальноприйнятим нормам” [19, с. 56].

Мертон аналітично поділяє соціальну структуру на два взаємодіючі елементи. Перший складається з *цілей, намірів та інтересів*, що визначаються даною культурою, а *другий – регулює і контролює прийнятні способи досягнення цих цілей*. Загальна методологічна установка Р. Мертона – виявлення впливу соціальних структур та культури на поведінку людини [20, с. 80]. У даному контексті конфлікт норм трактується як результат неузгодженості між елементами нормативно-ціннісної системи суспільства – між цілями, обумовленими культурним контекстом суспільного розвитку (наприклад, грошово-матеріальним успіхом), і законними, інституціональними засобами досягнення їх. Так, конфлікт норм стає закономірним результатом такого стану розвитку суспільства, коли значна частина членів суспільства знає про існування норм, яких слід дотримуватися, але ставиться до них або негативно, або байдуже. Цей стан і є аномією. Явище аномії виникає внаслідок розходження між двома рядами соціально породжуваних явищ – потребами й інтересами – та можливостями задоволення їх.

Аномія пов’язана з переходом суспільства до капіталістичного способу виробництва з його вільним ринком, конкуренцією, особистим розрахунком, занепадом традиційних життєвих цілей, норм, взірців поведінки і одночасним формуванням нових норм, що регулюють контрактно-економічні відносини. Водночас, ці норми часто не мають суто юридичного характеру, а належать, скоріше, до сфери інфраюридичних явищ (звичаєве, фольклорне, ідеальне право), які об’єднуються традицією та звичаєм, поширеними у певних соціальних спільнотах, і виконують функції, тотожні офіційному законодавству. Негативні аспекти неофіційної нормотворчості виникають при гостро вираженій недовірі до владних структур. Прикладом негативної нормотворчості може слугувати мораль сучасних організованих злочинних угруповань з досить усталеним розумінням обов’язку, честі, поваги та власною ієрархічною структурою.

На думку Р. Дарендорфа, висловлену в його роботі “Сучасний соціальний конфлікт”, небезпека в розвитку сучасного суспільства криється не в кількості грубих порушень, а в нездатності суспільства запобігти їм. В деяких місцях офіційний закон взагалі не діє (найбідніші квартали, станції метро і навіть школи та університети). Аномія, за Дарендорфом, має дві сторони – по-перше, “люди не зацікавлені в суспільстві, внаслідок чого не відчують себе зв’язаними правилами”, і по-друге, “суспільство стало менше вірити у власні правила і перестало захищати їх від посягань” [20, с. 242]. За порушення соціальних норм злочинці не зазнають покарання: дорослі жорстко поводяться з дітьми, жінки стають об’єктом насильства, платники податків ухиляються від їх сплати, набувають особливого поширення економічні злочини. Таким чином, доходить висновку теоретик соціального конфлікту, “сучасною формою соціального конфлікту є власне суспільний договір” [20, с. 242].

Отже, виходячи з викладених інтерпретацій аномії, вважаємо, що відображення трансформації ціннісної системи індивідів, дисфункції соціальних інститутів та інституціоналізації нових норм у правову свідомість індивідів є важливою соціологічною проблемою. Як підкреслюють дослідники, перехід до сучасного суспільства шляхом радикальних реформ супроводжується кризою соціокультурного характеру [див.: 16, с. 3]. Розглянемо механізм дисфункції соціальних інститутів, конфлікт різних нормативно-ціннісних систем. Зміни в суспільстві найбільш рельєфно можна простежити через аналіз основних елементів його структури (*соціальні інститути, соціальні норми, соціальні цінності*). Розгляд саме цих елементів необхідний, оскільки вони відіграють стабілізуючу роль у розвитку суспільства.

Діяльність соціального інституту є ефективною лише за умови зворотного зв’язку. Коригування діяльності соціального інституту відбувається за допомогою механізму зворотного зв’язку. В основі цього механізму лежить дослідження громадської думки (у нашому випадку – громадської думки з різних правових проблем). До основних чинників успішного функціонування соціального інституту соціологи відносять: чітке визначення мети, функцій діяльності, раціональну організацію, ступінь деперсоналізації дій та об’єктивізації функцій, ступінь значущості результатів діяльності для суспільства та ін. Якщо ці вимоги не виконуються, то виникають різні дисфункції інституту, а суспільна функція, якщо не виконується офіційно та законно, здійснюватиметься шляхом неформальних і незаконних установлень. Зовнішніми індикаторами деформації соціальних інститутів є хабарництво, протекціонізм, “блат”.

Соціальний інститут, що припинив свою основну діяльність, продовжує своє функціонування не завжди на законних засадах і, як наслідок, – втрачає в очах громадськості авторитет. Прикладом дисфункціональної діяльності в часи застою була державна торгівля, що існувала водночас і поряд з відомчою системою розподілу товарів і продуктів та чорним ринком.

Своєю чергою, кризовий стан соціальних інститутів суспільства позначається на стані свідомості членів цього суспільства. Симптомами і показниками кризи є недовіра людей до більшості політичних інститутів, зокрема до владних можливостей цих інститутів, нестабільність авторитету нових органів

влади та політичних лідерів, втрата легітимації. Легітимація трактується як “визнання (або невизнання) громадянами існуючої влади, їхня згода (чи відмова) коритися їй, невпинне, екзистенційне протистояння влади та суспільства, пошук відповіді на питання, як належить коритися, дотримуватися владних настанов (або уникати такого підпорядкування)” [21, с. 381]. Зокрема, недоліками організації правоохоронних органів командно-адміністративної системи була недостатня самостійність їх, залежність від інших державних органів.

Наслідком дисфункції соціального інституту є деформація ціннісних орієнтацій, послаблення нормативного регулювання певних суспільних відносин. Поступово цей соціальний інститут замінюється новим, неформальним, що перебирає на себе функції офіційного соціального інституту. При цьому виконання цієї функції відбувається всупереч закону.

Дисфункція соціального інституту може бути як причиною, так і наслідком відхилень в інших частинах соціальної системи: деформація інституту, що призводить до невиконання ним власних функціональних обов’язків, викликає соціальне напруження в суспільстві. В результаті інститут замінюється неформальною інституцією (наприклад, продаж товарів через офіційну мережу замінюється продажем із чорного ходу). Дисфункція інституту викривляє і змінює ціннісні орієнтації населення, послаблення контролю з боку соціального інституту створює ситуацію безкарності, розхитує соціальні норми.

Коли індивідуальні порушення стають масовими, протидіяти їм важко, а іноді й зовсім неможливо. Чи існує загроза суспільству, якщо функції соціального інституту перебирають на себе неофіційні інституції? Здається, начебто суспільні потреби і задовольняються, але ситуація ця не сприяє виходу суспільства з кризового стану, оскільки тривають порушення соціальної справедливості, падає авторитет влади, невелика група отримує надприбутки за рахунок експлуатації робочої сили, природних ресурсів, перерозподілу ресурсів тощо. І така система постійно відтворює себе, консервуючи суперечності й конфлікти соціальних відносин, породжуючи політичну та економічну нестабільність.

Розвиток неформальних організацій, що беруть на себе функції деформованого інституту, залежить, зокрема, від соціальних експектацій (очікувань) населення. Звідси і можливий розвиток подій – або боротьба з неформальною інституцією, або перетворення її на новий офіційний інститут. Так, з переходом до ринкової економіки зв’язки і структури, засновані на товарно-грошових відносинах, які виникли на протигагу офіційним торгівлі і виробництву, набувають офіційного статусу (як приклад можна навести скасування кримінальної відповідальності за спекуляцію).

Одночасно зі становленням нового інституту законодавцем *поляризується система норм*, змінюються *ціннісні орієнтації* населення. Соціальні норми, як досить неоднорідні феномени соціальної структури, можуть суперечити одна одній. Відомо, що норми моралі різних соціально-демографічних прошарків і субкультур різняться. Через незбіг системи цінностей і реальних умов життя виникає подвійна мораль. Слід підкреслити, що конфлікт норм і зміна цінностей проявляються не лише на макрорівні, а й мають особистісний вектор. Фактори,

що спричиняють дисфункцію соціальних інститутів, відбиваються у внутрішньо узгодженій системі поглядів.

Сьогодні в нашому суспільстві найбільш гострою є ситуація конфлікту норм. Як зазначалося, конфлікт норм виникає, коли певний “варіант поведінки заборонений однією нормою, але приписаний як єдино можливий у даній ситуації іншою нормою” [22, с. 126]. Нерідко в самих правових нормах спостерігаються суперечності. Наявність конфлікту норм ставить перед особистістю проблему вибору. З часом акцентуація певної норми породжує відповідну їй модель поведінки. Якщо більшість людей не сприймає правової норми, то ця норма поступово втрачає значущість. Заперечення кількох правових вимог, зумовлене конфліктом, спричиняє нігілістичне ставлення до правових норм взагалі. І саме тому ефективність правових норм також є проблематикою соціології.

У літературі висвітлено різні підходи і критерії до оцінки та характеристики ефективності правових норм. Ефективність норми позитивного права передбачає “відповідність мети норми ступеню її досягнення” [23, с. 26]. За ситуації, коли людина через різні, насамперед інституціональні, причин не в змозі досягти норми, вона змінює ціннісні орієнтації. До найважливіших чинників викривлення і деформації ціннісних орієнтацій належать: неповнота ціннісних орієнтацій, заміна цінності антицінністю – набором поведінкових актів антиістеблішменту, суперечність та, зрештою, конфлікт цінностей, формування нових ціннісних уявлень, котрі не зайняли ще усталеного місця в даній системі [24, с. 151–152]. Так відбувається розрив між основними елементами соціальної системи. Зворотній зв’язок обумовлює відповідну зміну соціальної норми.

Вивчаючи ціннісні орієнтації, російські дослідники зафіксували конфлікт між моральною та правовою практиками. Після підрахунку погоджень респондентів з пропонованим судженням, яке виправдовувало форму негативної (девіантної) поведінки, дослідники дійшли висновку, що чесність чиновника практично не має моральної підтримки в суспільстві. Це інтерпретувалося як фактор морального розкладу, оскільки авторитет держави ґрунтується, попри все інше, саме на чесності чиновника.

Таким чином, корені тінізації суспільних відносин слід шукати в трансформації соціонормативних регуляторів суспільства, дезорганізації соціальної системи. Внаслідок ослаблення зв’язків між легітимними соціонормативними елементами виникають нові регулятори суспільних відносин. Разом з тим, тіньова сфера, що включає економічні або політичні відносини, не може існувати за межами соціальної стратифікації, реальних носіїв соціальних статусів і ролей.

-
1. Социологический справочник / Под ред. В.И.Воловича. – К., 1990.
 2. Тадевосян Э.В. Словарь-справочник по социологии и политологии. – М., 1996.
 3. Энциклопедический социологический словарь / Под ред. Г.В.Осипова. – М., 1995.
 4. Современная западная социология: Словарь / Сост.: Ю.Н.Давыдов, М.С.Ковалёва, А.Ф.Филиппов – М., 1990.

5. *Луман Н.* Социальные системы : Очерк общей теории // Западная теоретическая социология 80-х годов : Реферат. сб. – М., 1989.
6. *Luman N.* Soziale System: Grundriss einer allgemeinen Theorie. – 4. Aufl. – Frankfurt am Mein, 1994.
7. *Саркисян С.А., Голованов Л.В.* Прогнозирование развития больших систем. – М., 1975.
8. *Осипов Г.В.* Социология и социализм. – М., 1990.
9. *Parsons T.* The Social System. – N. Y., 1951.
10. *Буйволов Б.А.* Социальный контроль и его воздействие на поведение личности: Дис. ... канд. филос. наук. – К., 1973.
11. *Бобнева М.И.* Социальные нормы как объект психологического исследования // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975.
12. *Вебер М.* Избранные произведения: Пер. с нем. – М., 1986.
13. *Кудрявцев В.Н.* Юридические нормы и фактическое поведение // Советское государство и право. – 1980. – № 2.
14. *Ядов В.А.* О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975.
15. *Лапин Н.И., Беляева Л.А., Наумова Н.Ф., Здравомыслов А.Г.* Динамика ценностей населения реформируемой России. – М., 1996.
16. *Инишаков С.И.* Зарубежная криминология. – М., 1997.
17. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда / Пер. с фр. А.Б.Гофмана, примечания В.В. Сапова. – М., 1996.
18. Социология преступности: Современные буржуазные теории. – М., 1972.
19. Современная американская социология / Под ред. В.И. Добренкова. – М., 1994.
20. *Дарендорф Р.* Современный социальный конфликт. Фрагменты книги // Иностранная литература. – 1993. – № 4.
21. *Рябов С.Г.* Легітимація влади як соціально філософська проблема (концепт.-метод. аналіз): Дис. ... д-ра філос. наук. – К., 1997.
22. *Блувштейн Ю.Д.* Конфликт норм и противоправное поведение // Проблемы социологии права. – Вып. 1. – Вильнюс, 1970.
23. *Яковлев А.М.* Социология экономической преступности. – М., 1988.
24. Социальные отклонения / В.Н. Кудрявцев, С.В. Бородин, В.С. Нерсисянц, В.В. Кудрявцев. – 2-е изд., пер. и доп. – М., 1989.